

ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ ПЕТРА ЛОДІЯ В КОНТЕКСТІ ЙОГО ЧАСУ

У статті висвітлюються загальнофілософські погляди видатного українського і російського філософа-просвітителя кінця XVIII – початку XIX століття Петра Дмитровича Лодія, які йому довелося пропагувати й відстоювати в несприятливій духовній атмосфері тогочасних імперій.

Ключові слова: просвітницька ідеологія, світогляд, філософія, деїзм, пізнання, розум, мислення, поняття, істина.

Петро Дмитрович Лодій (1764–1829) – визначний вітчизняний філософ, логік і юрист, педагог і освітній діяч, уродженець с. Збой на Закарпатті, залишив помітний слід в історії філософської думки в Україні та в Росії. За час своєї плідної науково-педагогічної діяльності підготував багато спеціалістів. Він був професором Львівського, Краківського і Петербурзького університетів. Працюючи в Петербурзі, Лодій не поривав зв'язків з Україною, листувався з професорами Львівського університету, пересилав їм кращі зразки російських літературних та наукових творів.

За характером науково-викладацької діяльності і своїми філософськими поглядами мислитель належав до просвітництва¹. Він активно виступав за розвиток науки. захищаючи освіту, Лодій піддавав критиці намагання реакціонера Магницького заборонити в учбових закладах України та Росії викладання історії, статистики, природного права і філософії. Полемізуючи з Магницьким у питанні про користь і необхідність розвитку науки, він із гнівом писав: “...Висновок про заборону викладання згаданих наук в усіх університетах завжди буде протилежний здоровому глуздові і правилам логіки” [2]. Лодій схвалював діяльність тих педагогів, які пропагували наукові знання.

Щойно ми повідомили про те, що стало вже майже хрестоматійним матеріалом при ознайомленні зі спадщиною П.Лодія. Але ніхто з читачів, напевно, не замислився над тим, що за цими рядками криється драма філософа. Одвічна проблема “філософ і влада” була в черговий раз (як ми вже тепер знаємо) вирішена не на користь філософа, а на користь влади. Біда мислителя полягала в неусвідомленні того, що владі потрібні не мислителі, формуванню яких сприяє філософія, а виконавці, свідомістю яких легко було б маніпулювати. А для цього історія людства ще не виробила кращого ідеологічного засобу, окрім релігії.

Ще в стародавні часи, коли перед римськими імператорами постала дилема: жива думка чи сліпа віра, вони змушені були визнати небезпеку першої й вигоду другої. Адже перша могла привести людину до Спартака, а друга – до Христа. І закриття на початку VI століття н. е. останньої філософської школи в умовах поширення християнства для Римської імперії було актом цілком виправданим.

Декілька слів про П.Лодія і його світоглядну спадщину. У своїй монографії Д.Кирик і А.Сініцина пишуть: “Про українського і російського філософа... написано чимало, але переважно фрагментарно, суперечливо й однобоко. Ця однобокість виявилась у тому, що більш-менш докладно висвітлені життєвий шлях і діяльність П.Д.Лодія й недостатньо вивчені його філософська та правознавча спадщина” [1, с.3]. Можна було б і погодитися з авторами, але відразу виникає питання: чому вони лише констатують факт, а не намагаються його пояснити.

Висвітлення світоглядної спадщини залежить, на наш погляд, від двох умов:

1) загальної ідеологічної атмосфери суспільства;

¹ Для творчості просвітителів кінця XVIII – початку XIX століття були притаманні передові ідеї, прагнення поліпшити долю громадян своєї країни, велика любов до вітчизни, намагання поширити освіту серед народу, особливо серед панівних верств країни, бо, на їхню думку, лише освіта може піднести й удосконалити людину, поліпшити моральний стан членів суспільства. Просвітники виступали за природне право людини бути вільною, засуджували соціальну несправедливість і тиранію, пригноблення особистості. У працях і педагогічній діяльності панували ідеї гуманізму, громадянського обов'язку, морального удосконалення індивіда.

2) особистих світоглядних уподобань філософа.

Обидві ці умови можуть збігатись або не збігатись. У разі їхнього збігання у філософа немає проблем у стосунках із тими, хто репрезентує ідеологічну ситуацію в країні. У другому ж випадку між репрезентантами ідеологічної ситуації та філософом виникає суперечність. Інакше кажучи, перед філософом у будь-якій ідеологічній атмосфері можливі два шляхи: шлях істини або шлях вигоди (кон'юктури). Щодо так званих репрезентантів, то вони завжди на боці вигоди, тобто тут ніяких коливань не існує, а щодо філософа, то тут можливі обидва шляхи. Як правило, філософ теж обирає шлях вигоди. Так спокійніше, надійніше: його твори публікуються, його позиція схвалюється і т. п. Якщо ж філософ обирає шлях істини, то в нього неодмінно виникають проблеми із т. зв. репрезентантами: його цькують, переслідують, звільняють з роботи, не публікують творів, позицію засуджують і т. п. Отже, останній шлях дуже важкий, і на нього може зважитись далеко не кожний філософ. Цей шлях вимагає особистої мужності, принциповості, тобто якостей борця. Власне, таким і був П.Д.Лодій. Як не намагалися магницькі, руничі і подібні їм репрезентанти повернути старі часи, коли філософія була служницею богослов'я, мислитель залишався самим собою. Не вийшло з нього дипломованого апологета релігійно-ідеалістичного світогляду. Це Лодію, щоправда, дорого коштувало і врешті-решт прискорило його смерть. Проте він ніколи не торгував істиною, оскільки був, як відомо, людиною високих моральних якостей. Дивна річ: народився майбутній філософ у родині священика, навчався в греко-католицькій семінарії, а все свідоме життя намагався пропагувати й відстоювати матеріалістичний світогляд, маскуючи це дійсністю ширмою. Отже, мислитель був здатний до подвижницької діяльності.

Саме така позиція Лодія виявилася надзвичайно актуальною і в наш час. Щоправда, часи не ті, але хто в наш час любить шлях істини? Розглянемо професійну філософію. Хіба немає тепер викладачів, які підміняють виклад теорії філософії викладом історії філософії? А є й такі, які під час викладання філософії обходять гострі питання й акцентують увагу на більш зручних. Хіба немає в наш час т. зв. філософів, які викладають матеріал як фотографії, тобто лише констатуючи ту чи іншу позицію й не висловлюючи при цьому свого власного ставлення до неї і т. д. Усе вищезазначене послужило мотивом для написання даної статті.

І ще одне запитання. Чи повинні ми, висвітлюючи позицію того чи іншого мислителя, приділяти належну увагу всім граням його спадщини (як сильним, так і слабким, як “живим”, так і “мертвим”), чи слід зосередити увагу лише на її прогресивних (“живих”) рисах? Це лише постановка питання.

У спадщині Лодія соціально-філософська проблематика поступається його загальнофілософським поглядам, якщо ж розглядати останні, то тут найбільш цінним його внеском є гносеологічна проблематика, а в останній найбільш вагомою складовою є критичне ставлення до філософії І.Канта. Через це в нашій статті саме гносеологічній проблематиці й приділяється найбільша увага.

Щодо соціально-філософських поглядів Лодія, то потрібно відмітити таке. Більшість авторів, аналізуючи світоглядні засади мислителя, майже нічого не говорять стосовно цього боку його спадщини, посиляючись на те, що праці, в яких подається систематичний виклад подібних поглядів (“Естественное право народов” і “Полный курс философии”), не були видані й досі не віднайдені. На жаль, це дійсно так, але 1828 року в Петербурзі була видана праця Лодія “Теория общих прав”, яка певною мірою знайомить нас саме із філософсько-соціологічними поглядами вченого. У даній статті ми до цієї частини спадщини мислителя не звертаємось, на що є ряд причин. По-перше, після поразки повстання декабристів (1825) філософія Просвітництва поступово втрачає свою прогресивність, що особливо дає себе знати при висвітленні суспільних питань. По-друге, соціально-філософські погляди, як уже зазначалося нами раніше, поступаються його загальнофілософським ідеям у світоглядному аспекті. По-третє, особиста професійна діяльність Лодія проходила в складних ідеологічних умовах, і філософ змушений був

певною мірою маскувати свої справжні погляди, щоб не бути відстороненим від викладання правових дисциплін (нагадаємо, що Лодій саме в цей період уже був позбавлений можливості викладати філософські дисципліни в Петербурзькому університеті).

Далі ми спробуємо висвітлити загальнофілософські погляди вченого, що передбачає розгляд онтологічних і гносеологічних питань.

Багато уваги П.Лодій приділяв питанню співвідношення мислення і буття, духу і матерії. Він писав, що, залежно від його вирішення, філософи поділяються на моністів та ідеалістів. Моністи бувають реалістами та ідеалістами¹. “Моністи, які визнавали тільки речовинні істоти, а неречовинні відкидали, називалися матеріалістами, ті ж, які не визнавали речовинних істот, або речей, а лише неречовинні, що існують тільки в умі, називались ідеалістами” [3, с.361–362]. Розглядаючи суперечку між матеріалістами та ідеалістами, філософ повністю на боці матеріалістів. На його думку, “безперечно вони щодо цього завдання мають переваги перед іншими” [3, с.363–364].

Вирішення цієї проблеми, писав Лодій, приводить до постановки ще двох питань: “Чи мають наші уявлення... подібність до цього світу, як деколи має копія з оригіналом?”; “Чи існують істотні причини пізнавання істоти взагалі, і чи існують, зокрема, такі ознаки, за якими можна відрізнити істинне від помилкового?” [3, с.369].

Мислитель, як бачимо, наближався до того, що згодом Ф.Енгельс назвав другою стороною основного питання філософії, тобто як наші чуття, розум ставляться до дійсності, пізнаваний світ чи ні. І в цьому питанні Лодій був на боці матеріалістів. Він вважав, що наше знання відноситься до дійсності як копія до оригіналу, і що людина спроможна відрізнити істинне знання від хибного. “Ми впевнені в істині зовнішніх відчуттів і почувань” [3, с.374–376].

За своїми філософськими поглядами Лодій був деїстом, хоч у багатьох принципових питаннях і долав обмеженість деїстичного світогляду¹. Він заявляв, що матеріальний світ існує сам по собі, об’єктивно, незалежно від людської свідомості. “У природі, – писав він, – бачимо речі, які за своєю протяжністю, фігурою та величиною незліченими способами відрізняються між собою; ці речі називають тілами, а все... їх (зібрання)² світом” [5, арк.369]. Або: “...предмети перебувають поза нашим розумом” [3, с.310].

Світ, за переконанням Лодія, складається з об’єктивно існуючих тіл, органічних та неорганічних речовин, живих і неживих організмів. Філософ розглядав світ як струнку й цілісну систему, підпорядковану внутрішнім законам. Явища або процеси, на його думку, не можуть суперечити законам природи, об’єктивному її розвитку. “Коли б тіло, важче за повітря, на ньому повисло, – говорив він, – або важче за воду плавало на воді – це була б дія проти порядку природи. Затемнення сонця під час повного місяця було б проти течії природи” [5, арк.385].

¹ Обидва запропоновані поділи є, на наш погляд, некоректними з точки зору теорії поділу. У першому поділі поняття не виключають одне одного. Краще було б сказати: моністи і плюралісти. У другому поділі поняття “реалісти” не є однозначним, оскільки реалістами можуть бути й ідеалісти (згадаємо суперечку між реалістами і номіналістами в середньовічній схоластиці із приводу універсалій). Краще було б сказати: матеріалісти та ідеалісти. Можливо, правда, що в такий спосіб Лодій маскував свої справжні думки.

¹ Некоректним, на нашу думку, є поділ світоглядів, про які пишуть Кирик і Сініцина. “Відомо, що на початку XIX століття в Росії співіснувало дві філософські школи: деїзм і ідеалізм. За своїми поглядами Лодій належав до першої з них” [1, с.33]. Ми знаємо, що серед деїстів були як матеріалісти, так і ідеалісти. Більше того, деїзм – це ідеалістичний світогляд. Звернемося за визначенням деїзму до філософського словника. “Деїзм – це принцип філософських вчень, які, визначаючи бога першопричиною світу, заперечували його втручання в явища природи та в хід суспільних подій” [4, с.122]. Отже, якщо деїзм є ідеалістичним світоглядом, то його потрібно було б розділити на деїзм формально-ідеалістичного спрямування і деїзм реально-ідеалістичного спрямування. До першого ми могли б віднести, припустимо, Локка, а до другого – Лейбніца. Зрозуміло, що Лодій теж належав би до формально-ідеалістичного напрямку деїзму. Об’єктивно він був виразником матеріалістичної традиції України і Росії. Але в умовах духовної атмосфери, в якій йому довелося жити й працювати, мислитель змушений був притримуватися засад формального ідеалізму.

² Використання круглих дужок в окремих цитатах пов’язано зі стилістичними міркуваннями.

Отже, ще на початку XIX століття філософ наближався до постановки основного питання філософії з його обома гранями, і по першій у нього вже була, по суті, визначена позиція, хоча й замаскована в дійсичну форму.

Лодій досліджував також питання про зв'язок душі і тіла, де він стояв то на позиціях матеріалізму, то на позиціях ідеалізму. Але, незважаючи на його непослідовні філософські твердження, видно, що він, у цілому, розв'язував це питання матеріалістично: доводив залежність душі від тіла, психічного від фізичного. Неможливість існування свідомості незалежно від мозку, говорив філософ, підтверджується випадками пошкодження мозкового субстрату, унаслідок чого людина втрачає здатність відчувати й мислити. “Анатомічні досліді... переконують (нас), що ми втрачаємо... всі відчуття (тоді), коли пошкодимо мозок, хоч би всі інші частини тіла були в найкращому стані”, – писав філософ [5, арк.371].

Лодій заперечував божественний характер походження душі, висміював ідеалістичні уявлення про її безсмертя. “Душа за своєю природою, – відзначав він, – називається образом тіла, отже, як тіло за своєю природою є смертне, так само і душа за своєю природою є смертна” [5, арк.382].

Розглядаючи питання про генезис “душі” та її здатність пізнавати, Лодій доводив, що людське знання базується на емпіричному матеріалі, який черпається із зовнішнього світу. Пізнання, за Лодієм, – процес, який складається із двох фаз. Першою, нижчою фазою, є чуттєве, або дослідне знання, другою, вищою, – знання логічне.

Знання людини, на думку мислителя, виникають унаслідок дії предметів зовнішнього світу на органи чуття, пізнання людиною об'єктивної дійсності починається з відчуттів, сприймань і уявлень предметів і явищ. Філософ визнавав природу основою людських знань. Критикуючи об'єктивних і суб'єктивних ідеалістів за відрив психічних процесів від їх матеріального субстрату, Лодій твердив, що єдиним джерелом відчуттів є реально існуючий матеріальний світ. “Причина зовнішніх чуттів, – підкреслював учений, – повинна міститися в речових силах, або тілах” [3, с.365].

Виходячи з ідей матеріалістичного сенсуалізму, Лодій був переконаний, що світ пізнається таким, яким він є. Наші уявлення про тіла, говорив він, мають таку ж подібність, як, наприклад, копія з оригіналом.

“Все те є істинне, що ми, перебуваючи в здоровому стані душі і тіла, уявляємо собі за допомогою зовнішніх почуттів”, – писав він [3, с.374]. Філософ послідовно проводив сенсуалістичний критерій правильності знання, закликав повністю довіряти показанням здорових органів чуття.

Визнавши вірогідність чуттєвого пізнання, мислитель разом із тим стверджував істинність вищого, розумового пізнання. “Від цієї ж основи, – писав Лодій, – приступаємо до відкриття основи і справжності у вищому або розумовому пізнанні... яке полягає в загальних абстрактних поняттях¹ міркування і пропозиціях та висновках, що на цьому ґрунтуються. Це пізнання походить від чуттєвого пізнання...” [3, с.378].

У працях ученого також підкреслювалась єдність емпіричного і раціонального моментів у процесі пізнання.

Розумове пізнання, мислення Лодій розглядав у зв'язку з мовою. Він правильно вважав, що мислення неможливе без мови, що лише завдяки мові думки людини можуть впливати на органи чуття інших людей і ставати здобутком їх. Але філософ робив деяку поступку ідеалізові, твердячи, що “слова – суть знаки наших понять” [3, с.174]. Звичайно, слово не є копією предмета, явища, але й зводити його лише до знака теж не можна. Слово є означенням предмета, явища, причому таким означенням, яке виражає поняття про них.

¹ Розуміючи поняття як наслідок узагальнення мисленням одиничних речей та їхніх істотних ознак, філософ писав: “...Особливі і одиничні (поняття) не походять від всезагальних, навпаки, всезагальні – від особливих і одиничних шляхом абстрагування” [3, с.194].

Лодій правильно вказував на величезне значення мови в житті людини² і прогресі людства. Завдяки усній і письмовій мові відбувається “поширення людської мудрості, так само як завдяки мові ми розуміємо думки присутніх людей, як завдяки письму пізнаємо не тільки думки відсутніх, і тих що жили у всьому стародавньому світі мужів мислення, але й сприймаємо особливі по науковій частині винаходи, ніби очам нашим показані” [3, с.183].

Лодій добре розумів значення мислення, основних логічних категорій для пізнавальної діяльності, для науки. Він відзначав, що завдяки мисленню людина може глибше відображати дійсність, відкривати “властивості речей і закони”. Говорячи про раціональне пізнання, філософ докладно з’ясовував природу людського мислення, прагнучи матеріалістично його пояснити, доводячи, що походження понять слід шукати не в суб’єктивному світі людини, а в предметах об’єктивної дійсності. “Всі... наші (поняття) походять від (нашого) чуттєвого пізнання, – говорив мислитель, – оскільки всі (наші) поняття... або бувають про... єдині і неподільні (речі), або про їхні властивості, або, нарешті, відношення” [5, арк.380].

Істинність понять, за Лодієм, визначається тим, наскільки правильно вони відображають об’єктивну дійсність. Встановити це можна, на його думку, шляхом досліду, експерименту.

Поняття, за Лодієм, відображають зовнішній світ. Філософ розглядав мислення не як механічний зв’язок понять і суджень, а як єдиний процес, де ці логічні форми, виступаючи разом, переходять одна в одну. Аналізуючи судження, Лодій показував, що вони, як і поняття, відображають зв’язки, “істотні ознаки і властивості речей”. Він був також одним із тих учених, які відстоювали погляд на умовиводи як на закономірні висновки, що виражали певні зв’язки й відношення речей. Лодій надавав великого значення умовиводам у здобутті нових знань у пізнанні природи та її законів.

Своє вчення про логічне пізнання мислитель прагнув завершити з’ясуванням змісту поняття істини. І хоча в душі традиційної логіки він говорив і про т. зв. формальну істину, однак при визначенні істини він завжди підкреслював відповідність наших думок предметам матеріального світу, доводячи, що істина є “схожість (наших) думок (із) предметами” [3, с.315].

У Лодія істина виступає в різноманітних формах. Він поділяє її на метафізичну, логічну, моральну і фізичну [3, с.303–311]. Але за такої широкої класифікації основна його думка зводиться до того, що істина – це узгодження наших думок чи міркувань із тими речами, з якими ми маємо справу.

Критерієм істини у філософа виступає несуперечливість та однастайна думка більшості людей [3, с.308]. Істина в нього досягається за допомогою розуму і досвіду. Як бачимо, критерій пізнання Лодій розумів обмежено, лише як досвід та експеримент.

Досліджуючи логічний ступінь пізнання, філософ чітко відмежовувався від формалістичної логіки, орієнтував логіку на вивчення форм мислення під кутом зору проблеми істинності змісту думки. Головним предметом і метою логіки мислитель вважав пізнання істини. “Усі настанови і правила мислення повинні... схилитися [тільки до того], щоб ми за їх допомогою могли роздумувати і мислити наскільки це можливо, подібно до даних предметів і що нам можна було застерігати себе від погрішностей у всякого роду пізнаваних речах” [3, с.311–312].

Таким чином, підсумовуючи, можна з певністю сказати, що в головних філософських питаннях Лодій відстоював матеріалізм. Усі зусилля вченого були спрямовані на те, щоб утвердити в боротьбі з ідеалістами матеріалістичні принципи. Однак його матеріалізм був метафізичним. Звідси його помилкові твердження і висновки.

² У своїй роботі Кирик і Сініцина звертають увагу на те, що сам Лодій добре знав класичні мови і досконало володів українською, словацькою, угорською, німецькою, французькою, старослов’янською, польською і російською мовами [1, с.12].

Великою заслугою Лодія було те, що він одним із перших в історії філософії виступив проти ідеалізму Канта, критикуючи його з позицій матеріалізму. На жаль, обсяг статті не дає нам можливості спеціально розглянути критичний бік його світогляду.

Оскільки інтерес Лодія концентрувався на вивченні речей і явищ дійсності, то вчений негативно ставився не лише до Канта, а й до основних ідей філософії Шелінга, до суб'єктивно-ідеалістичної філософії Берклі та Юма.

Критика Лодієм філософів-ідеалістів викликала тривогу серед українських та російських adeptів ідеалізму. Реакціонери переслідували мислителя за його матеріалістичні погляди. 1823 року попечитель Казанського учбового округу Магницький написав донос на філософа. Головна праця Лодія – “Логічні настанови” – засуджувалася Магницьким і визнавалася “сповненою найнебезпечніших за нечистивістю руйнівних начал”. У цьому ж році згадана книга була включена комітетом з перегляду книжок до розряду політично шкідливих, її заборонили перевидавати й користуватися нею як учбовим посібником.

Через соціально-економічні умови того часу й обмеженості своїх філософсько-соціологічних поглядів Лодій не піднявся до атеїзму, виходячи з того, що спокійніше визнати існування Бога, ніж заперечувати його. Проте вчений протягом усього свого свідомого життя засуджував намагання реакції підпорядкувати викладання наук релігії. Він підкреслював шкідливість релігії для наукового розуміння світу. Отже, не релігійні настанови, а вільнодумство і матеріалізм характерні для праць Лодія; саме вони визначають місце вченого в історії передової філософської думки на Україні і в Росії в кінці XVIII – у першій чверті XIX століття.

1. Кирик Д. Петро Лодій: життя, діяльність і вчення / Д. Кирик, А. Сініцина. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – 124 с.
2. Лодий П. Д. Замечания и разбор напечатанной выписки из журнала Главного правления училищ ИРЛИ / П. Д. Лодий // Архив Никитенко А. В. – № 18957. – С. XXVI – б.
3. Лодий П. Д. Логические наставления / П. Д. Лодий. – С.-Пб. : [б. и.], 1815. – 480 с.
4. Філософський словник / [за ред. В. Шинкарук]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
5. ЦДАЛ, ф. 732, оп. 1, спр. 382.

In this article lights up the general philosophical looks of prominent Ukrainian and Russian philosopher (the end of XVIII to beginning of XIX century) Petro Lodiya are covered, the once that he propagandize and defend in unpleasant atmosphere of that time empires.

Key words: elucidative ideology, world view, philosophy, deism, cognition, mind, thought, concept, truth.